

An Analysis of the Political Factors Behind the Emergence and Expansion of Ghuluw in Shi'i Movements (1st–4th Centuries AH)

Sadeqh Amiri Dehnoei , Mohammad Ali Chelongar ¹✉

¹. Ph.D. in Islamic History, Department of History, Faculty of Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran. **E-mail:** sadeqh.amiri.d69@gmail.com

². Professor of Islamic History, Department of History, Faculty of Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran. **E-mail:** m.chelongar@ltr.ui.ac.ir

Article Info

Article type:

Review Article

Article history:

Received: 25 February 2026

Revised: : 06 June 2026

Accepted: 20 August 2026

Published: 23 August 2026

Keywords:

Ghuluw,

political factors,

Ghulat movement,

Shi'ite.

ABSTRACT

Throughout Islamic history, *ghulāt* movements have inflicted significant harm upon the Muslim community and, as a destructive intellectual phenomenon, have generated deep divisions among Muslims. With the arrival of Muslim conquerors in Iraq, *ghulāt* movements emerged as early as the first century AH and, in subsequent centuries, expanded rapidly in terms of number, diversity, and the complexity of their *ghuluw*-oriented components. These movements created serious challenges for the Shi'i Imams (peace be upon them) as well as for the Umayyad and Abbasid governments. The emergence and expansion of the *ghulāt* represent one of the most complex phenomena in the early centuries of Islamic history. Although numerous factors contributed to the rise and spread of *ghulāt* movements, political factors played a particularly significant role in their development. The aim of this study is to analyze the political factors influencing *ghulāt* movements within the historical context of Shi'ism. Employing a descriptive–analytical method and relying on library-based research, this article seeks to answer the question of what role political factors played in the emergence and expansion of Shi'i *ghulāt* movements. The findings indicate that Umayyad and Abbasid repressive policies toward Shi'ism, the instrumentalization of the discourse of *ghuluw* by certain 'Alid figures, the exploitation of *ghuluw*-oriented ideas by the Abbasid government—especially during its early period—and the utilization of *ghulāt* groups by some Abbasid court officials during periods of Abbasid political decline all provided favorable conditions for the increased activity and expansion of *ghulāt* movements.

Cite this article: Amiri Dehnoei, S., & Chelongar, M.A. (2026). **An Analysis of the Political Factors Behind the Emergence and Expansion of Ghuluw in Shi'i Movements (1st–4th Centuries AH).** *Journal of Shiite History*, 2 (6), 1-15. [http://doi.org/ 10.22034/jsh.2026.577987.1220](http://doi.org/10.22034/jsh.2026.577987.1220)

© Authors retain the copyright and full publishing rights.

Publisher: The Iranian Society of Islamic.

DOI: [https://orcid.org/ 10.22034/jsh.2026.577987.1220](https://orcid.org/10.22034/jsh.2026.577987.1220)

¹. **Corresponding author:** Mohammad Ali Chelongar, Department of History, Faculty of Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran, Email: m.chelongar@ltr.ui.ac.ir, Tell: +989133103578

English Extended Abstract

Introduction

Ghulāt (extremist) movements represent one of the most intricate and multi-layered phenomena in the intellectual history and political landscape of early Islam. Concurrently with the consolidation of Islamic rule and the rapid transformations of the Caliphate, Iraq—particularly the pivotal centers of Kufa, Baghdad, and Basra—served as the primary matrix for the genesis and development of factions such as the Saba'iyya, Kaysāniyya, Mughīriyya, Manṣūriyya, Janāhiyya, and Nuṣayriyya. Although classical and contemporary scholarship has predominantly scrutinized the phenomenon of ghuluww through theological, heresiographical, or interreligious frameworks, the role of power structures and political variables in the genesis, orientation, and metamorphosis of these movements has seldom been systematically and independently elucidated. The core problem of this study is to examine how, and to what extent, political components—including Umayyad and Abbasid power dynamics and political events, coercive policies of suppression and containment, and the broader mechanisms of power in Iraq—fostered and amplified ghulāt doctrines. This article aims to critically re-evaluate the history of early ghuluww and explicate the functional role of political factors in the emergence and trajectory of these currents, thereby shedding new light on the nexus between epistemic developments and political conflicts in early Islam.

Materials and Methods

This research adopts a “descriptive-analytical” approach grounded in a “historical-critical” methodology. The foundational method of this study is “comparative analysis and historical contextualization,” through which the historical accounts concerning early Ghulāt movements in Iraq are re-read and reformulated within the socio-political context of the Umayyad and Abbasid eras. Data collection was conducted through “documentary and library-based studies.” The primary textual corpus consists of classical heresiographical sources (such as Nawbakhti's *Firaq al-Shī'a* and Qummi's *al-Maqālāt wa al-Firaq*), early prosopographical and biographical dictionaries (particularly *Rijāl al-Kashshī*), general histories (such as Ṭabarī's *Tārīkh al-Rusul wa al-Mulūk*), in addition to contemporary critical scholarship. The data analysis process employed “qualitative content analysis” and “source criticism.” In this process, conflicting and biased reports regarding the leaders, doctrines, and political affiliations of the Ghulāt were first extracted; subsequently, through the validation of chain of narrators (*isnād*), textual comparison, and the disentanglement of the political-ideological motives of the reporters, a coherent and objective reconstruction of the role of political variables in the emergence and evolution of these movements was achieved.

Results and Discussion

The findings of this research are analyzed and discussed across four primary axes:

1. **Systematic Suppression of the Imams and the Creation of a Leadership Vacuum:** The security policies of the Umayyad and Abbasid Caliphates—characterized by the isolation, house arrest, and martyrdom of the Shī'ī Imams (AS)—effectively prevented the overt guidance of the community. Opportunistically capitalizing on this communication gap and leveraging the fervor of the masses, Ghulāt leaders offered a deviant response to the political demands of the Shī'a by advancing false claims of vicegerency (*niyāba*), messianism, and even divinity.
2. **Tactical Overlap and the Instrumentalization of Ghuluww by Alid Activists:** Contrary to the firm rejection of ghuluww by the Imams (AS), certain Alid activists (such as the followers of 'Abdallāh b. Mu'āwiya or al-Nafs al-Zakiyya) instrumentalized the mobilizing potential and emotional appeal of the Ghulāt during periods of crisis and severe suppression. This maneuver provided the Caliphal apparatus with an effective pretext for delegitimizing and suppressing the Alid movement.

English Extended Abstract

3. The Instrumental Use of Ghuluww by the Abbasids during their Pre-Consolidation Phase: Prior to establishing their rule, the Abbasids exploited the apocalyptic beliefs of the masses to overthrow the Umayyads by promoting the ambiguous slogan of “al-Riḍā min Āl Muḥammad” (The Chosen One from the Family of Muhammad) and relying on the ghulāt legacy of the Hāshimiyya sect. However, once in power, they shifted their strategy and harshly suppressed their former ghulāt allies, such as the Rāwandīyya.

4. The Decline of Caliphal Authority and Economic Collusion between Court Officials and the Ghulāt: With the weakening of the Abbasid state structure from the third/ninth century onwards and the reduction of the Caliph to a ceremonial figurehead, court officials (such as the Banū al-Furāt) abandoned ideological considerations. To misappropriate the substantial khums and donations of the Shī‘a, they entered into clandestine, profit-driven financial alliances with Ghulāt leaders, such as al-Shalmaghānī.

Conclusion

This research demonstrates that the emergence and evolution of Ghulāt movements in the early Islamic centuries were not merely the product of theological, economic, social, or cultural transformations, but were profoundly shaped by critical political variables. The systematic suppression of the Imams (AS) created a leadership vacuum that provided fertile ground for the infiltration of these movements. Moreover, the instrumentalization of the Ghulāt’s mobilizing potential by certain Alid actors during anti-regime uprisings catalyzed their survival. Ultimately, the dualistic policy of the Abbasids—engaging with the Ghulāt to seize power—combined with the subsequent decline of central authority, which replaced ideological suppression with profit-driven financial collusion between court officials and Ghulāt leaders, transformed ghuluww from a mere theological deviation into a political instrument within the shifting power dynamics of the Abbasid era.

Declarations

Acknowledgment

This article is an independent study prepared independently by the authors. We would like to thank the participants in this article who contributed significantly to the data collection.

Sponsor

According to the corresponding author, this research received no financial support.

Authors' Contribution to the Research

All authors contributed equally to the writing and preparation of this article.

Conflict of Interest

The authors declare that they have no conflicts of interest concerning the authorship or publication of this article.

بررسی عوامل سیاسی ظهور و گسترش غلو، در جریان‌های شیعی (قرن‌های ۱ تا ۴ ه.ق)

صادق امیری دهنوئی^۱، محمدعلی چلونگر^۲

^۱. دانش‌آموخته دکتری تاریخ اسلام، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: sadegh.amiri.d69@gmail.com

^۲. استاد تاریخ اسلام، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: m.chelongar@ltr.ui.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

در طول تاریخ اسلام، جریان‌های غالی، آسیب‌های بسیاری به امت اسلامی وارد کردند و به‌عنوان یک آفت فکری مهلک، موجب افتراقات بسیاری در میان مسلمانان شدند. با ورود فاتحان مسلمان به عراق، جریان‌های غالی از همان قرن اول هجری ظهور کرد و در قرن‌های بعد از لحاظ تعداد، تنوع و کیفیت مؤلفه‌های غالیانه، بسیار سریع گسترش پیدا کردند و مشکلاتی اساسی برای ائمه شیعه (ع) و حکومت‌های اموی و عباسی ایجاد کردند. ظهور و گسترش غالیان از پیچیده‌ترین پدیده‌های تاریخ اسلام در سده‌های نخستین بود و با وجود اینکه عوامل بسیاری در ظهور و گسترش جریان‌های غالی دخیل بودند اما عوامل سیاسی نیز نقش چشمگیری در جریان‌های غالی داشته‌است. هدف از این پژوهش، تحلیل بررسی عوامل سیاسی جریان‌های غالی در بستر تاریخ تشیع است. این نوشتار با روش توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای در صدد پاسخ به این پرسش می‌باشد که عوامل سیاسی چه نقشی در ظهور و گسترش جریان‌های غالی شیعه داشته‌است؟ یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که سیاست‌های سرکوب‌گرانه اموی و عباسی علیه تشیع، بهره‌برداری برخی علویان از گفتمان غلو، بهره‌برداری حکومت عباسی به‌ویژه در دوران نخست خود از اندیشه‌های غلو و بهره‌برداری برخی رجال دربار عباسی از غالیان در دوران ضعف حکومت عباسی، زمینه را برای فعالیت بیشتر غالیان فراهم کرد.

نوع مقاله:

مقاله ترویجی

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۲/۰۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۳/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۵/۲۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۶/۰۱

کلیدواژه‌ها:

غلو،

عوامل سیاسی،

جریان غالی،

تشیع.

استناد: امیری دهنوئی، صادق، چلونگر، محمدعلی. (۱۴۰۵). بررسی عوامل سیاسی ظهور و گسترش غلو، در جریان‌های شیعی (قرن‌های ۱ تا ۴ ه.ق). پژوهش‌نامه

تاریخ تشیع، ۲ (۶)، ۱-۱۵. DOI: <http://doi.org/10.22034/jsh.2026.577987.1220>

© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.

ناشر: انجمن ایرانی تاریخ اسلام.

DOI: <http://doi.org/10.22034/jsh.2026.577987.1220>

۱. مقدمه

جریان‌های غالی از پدیده‌های پیچیده و چندلایه تاریخ اندیشه اسلامی در سده‌های نخستین به‌شمار می‌آیند که پیامدهای فرهنگی، اعتقادی و سیاسی گسترده‌ای بر جای گذاشتند. عراق به‌عنوان یکی از مهم‌ترین کانون‌های سیاسی و مذهبی جهان اسلام، بستر اصلی شکل‌گیری و گسترش جریان‌های سبائیه، کِیسانیه، مُغیریه، مَنصوریه، جَناحیه، نُصیریه و غیره بود. از همان قرن نخست هجری، هم‌زمان با استقرار حکومت اسلامی در عراق، جریان‌های غالی بسیاری ر شد کردند. غلو به‌معنای تجاوز از حد می‌باشد، مانند زمانی که تیر بیش از اندازه برود (راغب‌اصفهانی، ۱۴۰۴ق، ص ۳۶۵-۳۶۴). در عامه مردم، وقتی که قیمت کالایی از حد مشخص خود بالاتر برود به آن «غال»^۱، یعنی گران می‌گویند (ابن‌درید، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۰۸۱). اما غلو در اصطلاح یعنی تجاوز از حد معقول و مشخص در اعتقادات و تصورات دینی و از نظر شیعیان، انسان غالی فردی است که در حق امامان و اهل بیت (ع) عقیده‌ای را بیان کند که خود ائمه (ع) آن عقیده را تأیید نمی‌کردند، مانند ادعای نبوت والوهیت (غفار، ۱۴۱۵ق، ص ۳۰). به این نوع غلو، غلو در ذات گفته می‌شود که به باورهای مانند الوهیت، نبوت، تناسخ، حلول و غیره اشاره دارد. نوع دیگر غلو، غلو در صفات است که به نسبت دادن ویژگی‌هایی بالاتر از مقام واقعی به معصومان (ع) مربوط می‌شود و درباره برخی از صفات پیامبر اکرم (ص) و ائمه (ع) مانند صفات عصمت و علم غیب و غیره، اختلاف واقع است (صفری فروشانی، ۱۳۹۱، ص ۳۴).

معیار شناسایی مؤلفه‌های غلو سیال می‌باشد (گرامی، ۱۳۹۱، ص ۲۰). زیرا مفهوم اصطلاحی غلو طیفی گسترده و چندلایه را شامل می‌شود به‌گونه‌ای که برخی از مصادیق آن بسیار ساده و قابل بازنگری بودند اما برخی دیگر باعث شده تا از غالیان به‌عنوان کفار و مشرک یاد شود (صدوق، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۴۹۰). با وجود اینکه جریان‌های غالی در تمامی ادیان و مذاهب و حتی اهل سنت وجود دارد (امینی، ۱۳۸۷، ج ۸، ص ۴۸-۴۹) اما در این میان، بیشتر شیعیان امامیه به غلو متهم شدند (هالم، ۱۳۸۹، ص ۲۷۷). این در حالی است که علاوه بر مبارزات شدید ائمه (ع) با جریان‌های غالی که بیشتر به شکل حدیثی بوده است (صراف، ۱۳۹۱، ص ۱۳۹)، برخی پیروان ائمه مانند عبداللّه بن ابی‌یعفور نیز به تبیین جایگاه ائمه (ع) و مبارزه با غالیان می‌پرداختند (مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۶، ص ۷۵). اگرچه در تحلیل پدیده غلو معمولاً به عوامل مختلفی اشاره شد اما نقش متغیرهای سیاسی بسیار کمتر به‌صورت مستقل و نظام‌مند بررسی شده است. از این‌رو، مسئله اصلی این پژوهش آن است که عوامل سیاسی چگونه و تا چه اندازه در ظهور و گسترش جریان‌های غالی شیعه در قرون نخستین نقش آفرین بوده‌اند؟ باتوجه به تأثیر عمیق جریان‌های غالی بر تاریخ اسلام و تشیع و شکل‌گیری اختلافات مذهبی، بازخوانی این پدیده با تأکید بر عوامل سیاسی می‌تواند به فهم دقیق‌تر تحولات فکری و مذهبی صدر اسلام کمک کند. هدف این پژوهش، تبیین نقش و کارکرد عوامل سیاسی در شکل‌گیری و گسترش جریان‌های غالی شیعه است.

۲. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های متعددی درباره غلو و غالیان انجام شده که بیشتر آن‌ها بر جنبه‌های اعتقادی، کلامی، رجالی و غیره این جریان‌ها تمرکز داشته‌اند. در برخی تحقیقات به صورت پراکنده و محدود اشاراتی در نقش عوامل سیاسی در ظهور و گسترش غالیان، اطلاعاتی وجود دارد. خانم علیزاده بیرجندی (۱۳۸۳)، در پژوهشی با عنوان «بررسی ریشه‌های فکری و علل اجتماعی - سیاسی ظهور غالیان» تلاش کرد که به زمینه‌های سیاسی جریان غلو اشاره کند اما در بُعد سیاسی تنها در گزارشی بسیار مختصر به ظلم حکومت‌های اموی و عباسی به ائمه و ندامت شیعیان اشاره داشت (علیزاده بیرجندی، ۱۳۸۳، ص ۱۰۸-۱۰۶). آقای حاجی‌زاده و همکارانش (۱۳۹۲)، در مقاله‌ای با عنوان «ریشه‌ها و علل پیدایش غلو در عصر ائمه (ع)»، به تفصیل، به ریشه‌های غلو پرداختند و در بخش سیاسی به صورت محدود فقط به دشمنی حکومت با اهل بیت (ع) و جاه‌طلبی‌های سیاسی رهبران غالی پرداختند (حاجی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۱۲۲-۱۲۱). آقای العزیزی (۱۳۸۲)، در کتاب خود با عنوان «الجدور التاريخيه والنفسيه للغلو والغلاة دراسه تحليليه في الهويه والجدور لواقع الفرق المغاليه»، به ریشه‌های ظهور جریان‌های غالی پرداخت و تأکید بر این بود که زمینه‌های ظهور غلو، قبل از اسلام نیز وجود داشت و بعد به امت اسلامی نفوذ یافت (العزیزی، ۱۳۸۲، ص ۵۸-۵۵). علی‌رغم عنوان کتاب مبنی بر ریشه‌های غلو، نویسنده بیشتر به معرفی جریان‌های غالی پرداخت. آقای هالم (۱۳۹۳)، در کتاب خود با عنوان «غنوصیان در اسلام، شیعیان غالی و علویان»، به تأثیر اندیشه‌های گنوسی‌ان بر جریان‌های غالی نخستین در عراق پرداخت و اشاره‌ای به عوامل سیاسی نداشت (هالم، ۱۳۹۳، ص ۲۱). آقای صفری فروشانی (۱۳۹۱)، در کتاب خود تحت عنوان «غالیان، کاوشی در جریان‌ها و برآیندها تا پایان قرن سوم»، علاوه بر شرح مختصری درباره اندیشه غلو و پیدایش آن، به طور مفصل به معرفی جریان‌های غالی می‌پردازد اما اشاره‌ای به عوامل سیاسی ندارد. بنابراین پژوهشی که به طور مستقل و منسجم نشان‌دهنده پیوند میان عوامل سیاسی و گسترش جریان‌های غالی در تشیع قرون نخستین باشد، وجود ندارد، خلأیی که پژوهش حاضر در پی پر کردن آن است.

۳. نقش عوامل سیاسی در جریان‌های مذهبی

تعاریف بسیاری درباره سیاست وجود دارد. سیاست در لغت به معنای اداره کردن امور مملکت، مراقبت امور و مردم‌داری است (عمید، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۱۲۵۶). در اصطلاح، بیشتر در مفهوم خردپردازی در مورد خداوندان، تدبیر منزل، در مورد آموزه‌های اخلاقی، درباره طبیعت جهان طبیعی و غیره مطرح است (McClelland, 1996, p4). بنابراین منظور از سیاست هر امری است که مربوط به دولت، مدیریت، چگونگی فعالیت‌ها، امور کشور، کشاکش قدرت و غیره است (آشوری، ۱۳۸۳، ص ۲۱۲). در تحلیل تاریخ ادیان و مذاهب، نمی‌توان پدیده دین را امری منفک از مناسبات قدرت و ساختارهای سیاسی تلقی کرد؛ زیرا باورهای دینی همواره در بستر تعامل پیچیده‌ای میان «قدرت» و «مشروعیت» شکل گرفته و تحول یافته‌اند. دین نیازی فطری برای انسان‌ها است و نوعی احساس امنیت در جهان برای انسان‌ها به وجود می‌آورد (ناس، ۱۳۹۰، ص ۷) و از این لحاظ تشابه بسیاری با سیاست دارد زیرا بسیاری از متفکران متقدم اسلامی نیز امنیت را مسئله‌ای بسیار مهم و منتج از نظم سیاسی

می‌دانند (قادری، ۱۳۹۷، ص ۴۴). در بسیاری از حکومت‌ها، دین نه تنها پاسخی به نیازهای معنوی جوامع بوده بلکه در بسیاری از مقاطع تاریخی به مثابه ابزاری برای سامان‌دهی اجتماعی و تثبیت نظم سیاسی به کار گرفته شده است. قدرت سیاسی، از رهگذر حمایت، هدایت یا تحدید یک قرائت دینی خاص، قادر بوده است، به تولید گفتمان‌های رسمی مذهبی یاری رساند یا زمینه‌ساز شکل‌گیری قرائت‌های رقیب و حاشیه‌ای شود. اهداف و انگیزه‌های سیاسی در جوامعی که دین نقش محوری دارد، غالباً به انشعاب‌های مذهبی و ظهور گرایش‌های افراطی انجامیده است و در به وجود آمدن بسیاری از فرقه‌های کلامی مؤثر بوده است (فرغل، ۱۳۹۲، ص ۳۰۱-۲۹۹)، از این منظر، دین را باید پدیده‌ای تاریخی و پویا دانست که در پیوندی مستمر با قدرت سیاسی معنا می‌یابد و تحولات آن بدون توجه به این پیوند قابل فهم نخواهد بود.

دین اسلام با روحی که در اعراب دمیده بود آن‌ها را به فاتحانی تبدیل کرد که شرق و غرب عالم را درنوردیده بودند و آنچه اتفاق افتاده بود از تلقی دین و سیاسیت به وجود آمده بود (بلک، ۱۳۹۳، ص ۱۴). با وجود اینکه دین اسلام توانست یک عامل وحدت‌بخش در میان مسلمانان باشد اما عوامل سیاسی در تمایز و شکل‌گیری جوامع مختلف اسلامی نقش بسیار پررنگی داشته است (لایپدوس، ۱۳۹۴، ص ۱۸) و باعث جدایی بسیاری از جوامع نیز شد. در تاریخ اسلام، خلیفه، امام و سلطان بیشترین مناسبات سیاسی را به خود اختصاص دادند (قادری، ۱۳۹۷، ص ۳) و به تبع آن، تأثیرات سیاسی آن‌ها در بسیاری از امور چشمگیر بوده است. چنان‌که از نخستین اختلاف‌های سیاسی پس از وفات پیامبر (ص)، دو گروه بزرگ سنی و شیعه را به وجود آورد (برنجکار، ۱۳۹۳، ص ۱۰). حکومت‌های اسلامی، به‌ویژه امویان و عباسیان، با اتخاذ سیاست‌های متفاوت در قبال گروه‌های مذهبی، گاه به تقویت و رسمیت‌بخشی به برخی قرائت‌ها پرداختند و گاه با سرکوب شدید مخالفان، زمینه رادیکال شدن و انشعاب‌های تازه را فراهم آوردند. از این رو، مذاهب اسلامی را نمی‌توان صرفاً محصول اختلافات نظری و کلامی دانست بلکه عوامل سیاسی نیز نقش بسیار مهمی در کنش متقابل اندیشه دینی دارد. جریان‌های غالی نیز تعاملی پیچیده با سیاست داشتند. بر همین اساس، جریان‌های غالی نیز قابل تحلیل در چارچوب همین مناسبات سیاسی که در آن قدرت سیاسی نقشی اساسی در ظهور و گسترش آن‌ها ایفا کرده است.

۴. عوامل سیاسی مؤثر در تحولات جریان‌های غالی

در زیر به مهمترین عوامل سیاسی که در ظهور و گسترش با جریان‌های غالی شیعه مؤثر بودند اشاره می‌شود:

۴-۱. سرکوب سیاسی ائمه شیعه و بهره‌برداری جریان‌های غالی

بیشتر شیعیان در طول تاریخ، ائمه خود را وارث حقیقی نبوت پیامبر می‌دانستند و رویکرد مناسبی در برابر حاکمان غیر شیعی ندا شتند (مغنیه، ۱۴۲۱ق، ص ۲۶). آن‌ها معتقدند که پیامبر (ص)، پس از خود، امامان (ع) را که دارای جایگاه خاصی هستند، را منصوب کرده است و تخطی از این دستور پیامبر (ص) جایز نیست (زین، ۱۳۸۹، ص ۵۲). با وجود اینکه ائمه (ع) از جایگاه سیاسی خود دور شدند اما ائمه (ع) با ارائه دیدگاهی خردمندانه، امامت را برتر از جایگاه خلافت معرفی کردند (محمدجعفری، ۱۳۹۲، ص ۳۳۹) و جایگاه امامت با وجود محدودیت‌ها توانست با این نظریه به حیات خود ادامه دهد. اما سیاست رسمی خلافت‌های اموی و عباسی

نیز در قبال ائمه شیعه بر پایه مهار، انزوا و کنترل مستمر ائمه استوار بود، به دلیل اینکه نگرانی عمیقی از حاکمیت نسبت به ظرفیت دینی — سیاسی اهل بیت (ع) وجود داشت. خاندان بنی هاشم از دیرباز مورد احترام اعراب بودند و جنبه‌هایی معنوی در این طایفه وجود داشت که برجسته‌تر از دیگر اعراب بودند (محمد جعفری، ۱۳۹۲، ص ۲۵). وجود موضوع مهم امامت در میان امام علی (ع) و ذریه‌اش بر جایگاه این تیره و به خصوص فاطمیان و علویان، بسیار افزود و شیعیان و بسیاری دیگر از مسلمانان، آن‌ها را حاکمان واقعی خلافت اسلامی می‌دانستند. اما حکومت‌ها با اعمال اشکال گوناگون سرکوب، از جمله مراقبت‌های امنیتی شدید، محدودسازی ارتباط ائمه (ع) با بدنه شیعی، تبعید اجباری، حبس و در نهایت شهادت، کوشیدند نقش اجتماعی و سیاسی امامان (ع) را به حداقل برسانند. علاوه بر این، بسیاری از سران شیعیان نیز به دلیل محدودیت و فشارهای فراوان امویان و عباسیان مجبور به مهاجرت و دوری از حکومت شدند (مرعشی و ابن طباطبا علوی صفهانی، ۱۳۷۲، ص ۷). خلافت اموی، به ویژه پس از قیام امام حسین (ع)، امامان (ع) را تهدیدی برای مشروعیت خود دانسته و آنان را به طور دائم تحت نظر داشت. با روی کار آمدن عباسیان، علاوه بر اینکه محدودیت‌ها و حصر ائمه (ع) تشدید شد، زندانی کردن نیز به آن افزوده شد. چنین رویکردی نه واکنشی مقطعی بلکه برنامه‌ای سیستماتیک و هدفمند برای جلوگیری از شکل‌گیری هرگونه رهبری در برابر خلافت بود. خلافت با کنترل امامان (ع) می‌کوشید هم مشروعیت دینی خود را حفظ کند و هم از تبدیل سرمایه معنوی اهل بیت (ع) به کانون بسیج سیاسی جلوگیری نماید.

در چنین شرایطی که رهبری شیعیان را محدود کردند، جریان‌های غالی توانستند با سوء استفاده از این خلأ و فضای خالی در سران تشیع، پا سخی کاذب به عده‌ای از شیعیان بدهند و نفوذ خود را در میان شیعیان گسترش دهند. بسیاری از شیعیان در قرون نخستین اسلامی، آماده شنیدن ندای قیام بودند و جمعیتی انبوه و مستعد قیام را تشکیل می‌دادند اما سیاست‌های محدود و فشار ائمه (ع) توسط خلافت‌های اموی و عباسی نه تنها امامان (ع) را از ایفای نقش هدایت‌گر سیاسی و دینی محروم ساخت بلکه زمینه‌ای را برای ظهور دیگر فرقه‌های تشیع و به خصوص غالیان فراهم آورد. این بهره‌برداری غالیان از خلاء رهبری، ریشه در ناتوانی شیعیان در دسترسی مستقیم به هدایت ائمه داشت جایی که محدودیت‌های حکومتی امامان (ع) را به انزوا سیاسی کشانده بود. حکومت‌های اموی و عباسی، اگرچه خود مخالفت‌هایی رسمی با غالیان داشتند اما با این اقدام خود به رشد جریان‌های غالی کمک بزرگی کردند.

بیشتر رهبران غلات افرادی بسیار زیرک و سیاس بودند که خود را به عنوان امام و یا نایب ائمه و در مواردی برای افراد ساده لوح و جاهل نیز به عنوان پیامبر و خدا معرفی می‌کردند. پس از شهادت امام علی (ع)، صلح امام حسن (ع) با معاویه برای عده‌ای از شیعیان ناخوشایند بود و خواستار درگیری مستقیم با امویان بودند (جعفریان، ۱۳۹۱، ص ۱۷۲-۱۷۳). شهادت امام حسین (ع) نیز باعث شده بود که شیعیان با احتیاط بیشتری به اقدامات سیاسی بپردازند. در فضای پس از شهادت امام حسین (ع) که امام سجاد (ع) در محدودیت شدیدی قرار داشتند، بسیاری از شیعیان، محمد بن حنفیه را امام می‌دانستند و مختار ثقفی در چنین موقعیتی ادعای نیابت محمد بن حنفیه را داشت و شیعیان بیش از پیش در شناخت امام و تکالیف خود سردرگم کرد. امام سجاد (ع) درباره رشد جریان‌های غالی،

به شیعیان تذکر می‌داد و این نکته را گوشزد می‌کرد که برخی از شیعیان آن‌قدر ما را دوست دارند که سخن مسیحیان درباره حضرت عیسی و سخن یهودیان درباره عزیر را درباره ما می‌گویند (کشی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۳۳۶). در دوران امام باقر و امام صادق (ع) نیز باوجود نزاع در میان امویان و عباسیان شدت داشت اما سیاست حصر ائمه (ع) از بین نرفته بود و هر لحظه احتمال شهادت ائمه (ع) وجود داشت. از طرف دیگر، در این دوران، جریان‌های غالی بسیار گسترش یافتند و تعداد فعالیت آن‌ها در عراق بسیار زیاد شد به گونه‌ای که آن‌ها حتی در مواردی بسیار نادر برای نشان دادن جدیت مبارزه با غالیان، دستور قتل برخی از سران غالی را هم می‌دادند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص ۲۵۸). رهبران غالیان ادعای ارتباط با ائمه (ع) را داشتند و در برخی موارد حتی ادعا می‌کردند که ائمه (ع) شیعه باید از آن‌ها باید پیروی کنند (نوبختی، ۱۴۰۰، ص ۳۶). زندانی کردن ائمه (ع) در دوران امام موسی کاظم (ع) به طور علنی آغاز شد (جعفریان، ۱۳۹۱، ص ۴۹۰) زیرا حکومت عباسیان در اوج قدرت خود قرار داشتند و هر گونه قیامی را به شدت سرکوب می‌کردند. ائمه (ع) بعدی نیز به شدت زیر نظر عباسیان بودند به گونه‌ای که امام حسن عسکری (ع) درباره شرایط موجود می‌فرماید هیچ‌یک از پدران‌شان به این اندازه مورد شک و تردید قرار نگرفته بودند (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۲۲). خلفای عباسی در این دوران فشار فراوانی بر ائمه (ع) و شیعیان وارد آوردند (غروی نایینی، ۱۳۸۶، ص ۲۹۲). شیعیان پس از امام عسکری (ع) به چهارده فرقه تقسیم شدند (نوبختی، ۱۴۰۰، ص ۸۴) به گونه‌ای که از آن زمان به نام «وقت الفتنه» نام برده شد که نشان‌دهنده او ضاع اعتقادات شیعیان است (زراری، ۱۳۶۹، ص ۱۱۳).

۴-۲. بهره‌برداری سیاسی برخی علویان از گفتمان غلو

نخست باید میان موضع اعتقادی ائمه شیعه (ع) و کنش سیاسی برخی کنشگران علوی تفکیک برقرار کرد. منابع کهن شیعی به صراحت از مقابله مستمر ائمه (ع) با غلو سخن گفته‌اند. ائمه در تلاش بودند در ابتدا با روش‌های هدایتی در قالب پند و موعظه، غالیان را به اسلام حقیقی بازگردانند و در مراحل بعد از شیوه‌های مسالمت‌آمیزی مثل استفاده از حکمت و برهان، استدلال به قرآن کریم و احادیث پیامبر و ائمه، بهره‌گیری از سوگند و حتی در برخی موارد با استفاده از روش‌های مسالمت‌آمیز عملی و رفتاری مثل سجده کردن در برابر خداوند، با غلات برخورد کنند و در بسیاری از موارد نیز این روش‌ها بسیار کارساز بود (امیری و همکاران، ۱۴۰۴، ص ۱۰۳). مراحل بعدی شیوه مبارزات تندتر شد و تحریم‌های بسیاری علیه غالیان اجرا می‌کردند تا تمایز آن‌ها از شیعیان مشخص شود (صدوق، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۴۹۰) و در زمانی که شرایط بسیار بحرانی می‌شد دستور قتل رهبران غالی را می‌دادند (کشی، ۱۴۰۴، ص ۷۷۸). این سیاست‌ها به خوبی موضع ائمه علیه غلات را نشان می‌داد که بخش بزرگی از حیات خود را صرف مبارزه با آن‌ها کردند. با این حال، التزام کامل همه علویان به این رویکرد اعتقادی در عرصه عمل سیاسی به‌ویژه در شرایط بحرانی و سرکوب‌گرانه همواره قابل مشاهده نیست. برخی علویان، بدون پذیرش مبانی کلامی غلو در مقاطعی از ظرفیت‌های بسیج‌گرانه و گفتمانی جریان‌های غالی بهره بردند.

همراهی برخی علویان با جریان‌های غالی پدیده‌ای مقطعی و وابسته به شرایط خاص سیاسی بود و هرگز به عنوان رویکردی فراگیر در میان علویان قابل تعمیم نیست. افزون بر این، چنین همراهی‌هایی به حکومت عباسی

امکان داد تا با برجسته‌سازی پیوند علویان و غالیان، سیاست‌های سرکوب‌گرانه خود را تشدید کند. گرایش مقطعی برخی علویان به تعامل با جریان‌های غالی را باید در چارچوب فشارهای سیاسی و امنیتی حاکم بر عراق قرون نخستین تحلیل کرد. این هم‌پوشانی گفتمانی در شرایط بحران، برخی علویان را به استفاده ابزاری از ظرفیت‌های غلو سوق داد. این گرایش بیش از آنکه ریشه در پذیرش اعتقادی داشته باشد، محصول محدودیت‌های سیاسی و اقتضائات کنش در فضای سرکوب بود.

اسماعیل بن جعفر صادق یکی از افرادی است که با غالیان در ارتباط بود و این کار باعث رنجش بسیاری از هم عصرانش شد (کشی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۵۱۴) و امام صادق (ع) در مواردی به صراحت اعلام می‌کردند که اسماعیل با خطاییه در ارتباط است و او و دوستانش را نکوهش می‌کرد (کشی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۶۱۲). به نظر می‌رسد ارتباط اسماعیل بن جعفر با گروه‌های افراطی حتی باعث کنارزدن وی از جایگاه امامت شد (لوئیس، ۱۳۷۰، ص ۸۰). ادعاهای اسماعیل چنان در میان عده‌ای از طرفدارانش جا باز کرد که آن‌ها حتی مرگ او را نپذیرفتند و مرگ اسماعیل را در زمان پدرش انکار کردند (نوبختی، ۱۴۰۰، ص ۶۱).

عبدالله بن معاویه بن عبدالله (۱۳۱م) یکی از علویانی است که توانست دولتی موقت در نقاطی از عراق و ایران برپا کند. وی در اواخر دوره امویان قیام کرد و علیه حکومت عباسیان در عراق عجم اعلام قیام کرد. او به سرعت و به دلیل وجود شیعیان فراوان، بر کوفه مسلط شد و قدرت‌ش را به مناطق شرقی تا شهر قم گسترش داد، اما با فشار و حملات عباسیان شکست خورد (طبری، ۱۳۷۵، ج ۱۰، ص ۴۵۴۴). عبدالله بن معاویه در جو شدیدی از جنگ و تعقیب و گریز بود و نیاز زیادی به مردان جنگجو برای ادامه مبارزات خود داشت. اگر او هرچند موافق کامل اندیشه‌های غالیانه درباره خودش نبوده است اما به دلیل شرایطی که داشته است، دوست نداشت از تعداد یارانش کم بشود و به این دلیل، اقدام خاصی علیه اندیشه‌های غلوآمیز در لشکر خود نداشت. این بی‌توجهی به غالیان، به مرور زمان باعث شد که صفاتی غلوآمیز به خود او نیز نسبت دهند. مؤلفه‌هایی مانند اباحی‌گری و تناسخ، به وفور در میان یاران عبدالله بن معاویه گزارش شد و پس از مرگش، عده بسیاری از یارانش به دیگر گروه‌های غالی پیوستند (نوبختی، ۱۴۰۰، ص ۳۷-۳۶).

محمد بن عبدالله بن حسن بن حسن بن علی بن ابی طالب معروف به نفس زکیه از نوادگان امام حسن (ع) است که به دلیل داشتن سجایای اخلاقی فراوان به سرعت نزد شیعیان مشهور شد (ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۳۹، ج ۱، ص ۳۴۴-۳۴۵). اندیشه‌های غلوآمیز در میان طرفداران محمد بن عبدالله به آرامی رشد کرد تا این که آبشخور یکی از فرقه‌های مهم غالیان عراق به نام مغیره شدند. مغیره بن سعید وقتی با مخالفت امام باقر (ع) و ابوهاشم عبدالله بن محمد بن حنفیه مواجه شد، نزد نفس زکیه رفت. نفس زکیه در جواب او سکوت کرد و مغیره بن سعید از این سکوت سوء استفاده کرد و معتقد به مهدویت وی شد. مغیره سپس به کوفه رفت و افراد بسیاری را به خود جذب کرد (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۷۸ق، ج ۸، ص ۱۲۱). مغیره بن سعید با این اقدامات، در آغاز به طور موقت خود را امام طرفداران نفس زکیه معرفی کرد و به نوعی خود را نایب امام می‌دانست اما به نظر می‌رسد ادعای نایب امام بودن گامی بود که زمینه را برای ادعای امامت خود فرد غالی فراهم می‌کرد (فیاض، ۱۳۸۲، ص ۱۴۹-۱۴۸).

پس از رحلت امام حسن عسکری (ع) و آغاز دوران غیبت فرزندش یعنی حضرت مهدی (ع)، بهترین زمان بود که افراد دیگری ادعای امامت کنند و از سوی دیگر، مخالفان تشیع، درون شیعه آشفتگی فراوانی ایجاد کردند (الهامی، ۱۳۷۵، ص ۷۷۲). یکی از فرزندان امام حسن عسکری (ع) به نام جعفر تلاش کرد شیعیان را به خود جذب کند و به همین دلیل از طرف شیعیان اصیل ملقب به کذاب شد (طبرسی، بی تا، ج ۴، ص ۲۹۰). طرفداران جعفر درباره او بسیار غلو کردند و وی را قائم خواندند و حتی او را بر امام علی (ع) برتری دادند. آن‌ها معتقد بودند که جعفر پس از حضرت محمد (ص) بهترین آفریده خداوند است (نوبختی، ۱۴۰۰، ص ۱۵۳-۱۵۲). با آشکار شدن نیت و مقصود جعفر کذاب به مرور زمان این فرقه نیز از بین رفت. غلو در این مقطع بیش از آنکه یک جریان صرفاً اعتقادی باشد، به ابزاری سیاسی در عرصه منازعات قدرت بدل گردید. باین حال، کاربست سیاسی این ابزار در بلندمدت به زیان جریان اصیل تشیع و تقویت فضای سرکوب انجامید.

۳-۴. بهره‌برداری ابزاری حکومت‌ها از جریان‌های غالی در مرحله قبل از استقرار قدرت

مدعیان سیاسی در حال ظهور غالباً برای تضعیف نظم مستقر و ایجاد بسیج اجتماعی به سود خود سعی می‌کنند از جریان‌ها و اتفاقات مختلف بهره‌برداری کنند. اگر مدعیان قدرت بتوانند مشروعیت دینی برای خود ایجاد کنند در این صورت، زمینه برای دستیابی به قدرت بسیار هموار می‌شود. در بعضی از موارد، وعده‌های مدعیان قدرت با گفتمانی غلوآمیز، سعی در نفوذ در میان آحاد مسلمانان و کسب مشروعیت دارند. غلو به دلیل ظرفیت بالای برانگیختن احساسات دینی توده‌ها، کارکردی مؤثر در بسیج سیاسی می‌یابد. حکومت‌هایی که هنوز به مرحله تثبیت نرسیده‌اند، معمولاً در این مقطع خود را ملزم به مرزبندی‌های سخت‌گیرانه اعتقادی نمی‌دانند و ملاحظات سیاسی را بر دغدغه‌های دینی ترجیح می‌دهند.

عباسیان در مرحله پیش از دستیابی به خلافت، در مواردی با نگاهی ابزاری به جریان‌های غالی می‌نگریستند و غلو را نه به مثابه یک منظومه اعتقادی پذیرفته شده بلکه به عنوان سرمایه‌ای سیاسی در مسیر براندازی نظم اموی به کار می‌گرفتند. ضعف روزافزون مشروعیت خلافت اموی و تشدید فشارهای سیاسی زمینه گسترش اعتراضات علوی، عباسی و طیف‌های مختلف شیعی را در این منطقه فراهم ساخت. رهبران نهضت عباسی در این مقطع مقداری با گفتمان غالبانه مدارا کردند تا از ظرفیت‌های بسیج‌گر این جریان‌ها استفاده کنند. فرقه غالی، ها شمیه را به ابو‌هاشم عبدالله فرزند محمد بن حنفیه نسبت داده می‌شود. از اندیشه‌های غالبانه این فرقه، مهدویت ابو‌هاشم، اعتقاد به وضعیت آخرالزمانی و زنده کردن مردگان توسط ابو‌هاشم بود (نوبختی، ۱۴۰۰، ص ۳۳). با وجود اینکه ها شمیه از جریان‌های غالی محسوب می‌شود (صفری فرو شانی، ۱۳۹۱، ص ۸۹) اما عباسیان در مقطع حساس کسب مشروعیت، خود را وارث آن‌ها معرفی کردند. عباسیان معتقد بودند که ابو‌هاشم عبدالله بن محمد بن حنفیه بدون وارث بوده است و پس از مرگ مشکوک ابو‌هاشم در شام، محمد بن علی بن عبدالله بن عباس جانشین وی شد (شهرستانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۷۵). با وجود اینکه، خاندان عباسی در آن زمان از شهرت بسیاری برخوردار بودند اما چنین دستاویزی نیز می‌توانست راه را برای به قدرت رسیدن بهتر عباسیان هموار کند و دیگر گروه‌ها را به خود جذب کند.

عباسیان توانستند با شعار مُبِهِم «الرِّضَا مِنْ آلِ مُحَمَّدٍ» نفوذ بسیاری در جریان‌های شیعی داشته باشند و از آن‌ها برای رسیدن به قدرت استفاده کنند. عباسیان به دلیل شرایط حساس نظامی که با امویان داشتند، نمی‌توانستند اندیشه‌های غالی را از سپاهیان خود دور کنند و کار به جایی رسید که جریان‌های غالی مشهوری مانند راوندیه شکل گرفت. راوندیه از جریان‌های غالی طرفدار عباسی بود و به قدری در حد رهبران عباسی غلو کردند که آن‌ها را مانند خدا می‌دانستند (ابن خلدون، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۲۹۱). راوندیه در عراق مدتی آزادانه فعالیت داشتند اما با رسمیت یافتن حکومت عباسیان دیگر به غالیان نیازی نبود و آن‌ها را سرکوب کردند (دینوری، ۱۳۷۱، ص ۴۲۴). بنابراین، هرچند حکومت عباسیان به طور علنی با غالیان مبارزه می‌کرد اما در مراحل قبل از کسب قدرت، در نشر بعضی عقاید غالیانه و سوءاستفاده از آن‌ها نقش داشت و سیاست دوگانه‌ای را درباره جریان‌های غالی اتخاذ کرد.

۴-۴. افول اقتدار خلافت عباسی و بهره‌برداری پنهان دربار از جریان‌های غالی

از قرن سوم هجری، ساخت قدرت در خلافت عباسی به تدریج دچار فرسایش جدی شد و اقتدار مرکزی خلافت جای خود را به نظامی ناپایدار و چندپاره داد. در این دوره، خلیفه بیش از آنکه کنشگر اصلی عرصه سیاست باشد، به نمادی تشریفاتی تبدیل شد که قدرت اجرایی او در برابر فرماندهان نظامی به ویژه ترکان و سپس دیلمیان به شدت محدود گردید (طوقش، ۱۳۹۱، ص ۸-۹). هم‌زمان نفوذ خاندان‌های قدرتمند درباری و امیرالأمراهای برجسته، تصمیم‌گیری‌های سیاسی را از مرکز خلافت خارج کرد و به شبکه‌های غیررسمی قدرت سپرد. ظهور دولت‌های محلی و نیمه‌مستقل در مناطق مختلف قلمرو اسلامی نیز انسجام سیاسی خلافت را بیش از پیش تضعیف نمود و خلیفه در مقابل دریافت هدایایی، خلعت و لوا برای حاکمان می‌فرستاد (فیاض، ۱۳۹۴، ص ۲۰۳). در این زمان، خلافت از نهادی فعال و سامان‌دهنده به ساختاری محدود و وابسته به توازن‌های متغیر قدرت بود. از طرف دیگر، شیعیان در امت اسلامی دارای جمعیت و ثروت بسیاری بودند و آن‌ها در تلاش بودند تا وجوه مالی خود را به ائمه (ع) برسانند و فقهای شیعه پرداخت وجوهات خود را به حکومت‌های غیرشیعی جایز نمی‌دانستند (الویری، ۱۳۸۴، ص ۳۷۱-۳۷۰). محدودیت ائمه (ع) و سران تشیع باعث شد که سیستم‌های دروغین در شیعیان شکل بگیرد و افرادی ثروت‌های بسیاری به دست آورند (طباطبایی، ۱۴۰۰، ص ۴۷-۴۳) و به همین جهت، افراد متعددی از طرف ائمه (ع) به خاطر سوءاستفاده‌های اقتصادی مورد طرد و لعنت قرار گرفتند (کشی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۸۲۱).

با وجود آنکه، کارگزاران حکومت‌های اموی و عباسی به طور رسمی مأمور مهار و سرکوب جریان‌های غالی بودند اما برخی از افراد فرصت طلب درباری و دیوانی، با آگاهی از حجم قابل توجه منابع مالی در گردش میان پیروان این جریان‌ها، رویکردی متفاوت اتخاذ کردند. این افراد از رهگذر هماهنگی پنهان با برخی رهبران غالی یا حتی با انتساب خود به رهبری این جریان‌ها در صدد بهره‌برداری از ظرفیت اقتصادی آن برآمدند. مغیره بن سعید از اولین افرادی بود که در ابتدا از غلامان خالد بن عبدالله قسری در عراق بوده است (نوبختی، ۱۴۰۰، ص ۵۸). اما با توانمندی‌هایی که داشت خود را به عنوان رهبر شیعیان معرفی کرد و عده فراوانی را به خود جذب کرد. محمد بن علی شلمغانی از دیگر غالیانی بود که مدتی مورد وثوق شیعیان نیز بود (طوسی، ۱۴۲۰، ص ۴۱۴-۴۱۳).

۴۱۳). او که طبع شعری خوبی نیز داشت و به دلیل مهارت فراوان در امور دیوانی مدتی هم توانست به دربار عباسیان راه یابد و با وزرای آنجا در ارتباط باشد اما از آن جا بیرون آمد و به عنوان یکی از رهبران غالی در عصر غیبت مشهور شد (حموی، ۱۹۹۵م، ج ۳، ص ۳۵۹). در بستر تضعیف اقتدار خلافت عباسی، برخی درباریان، دیوانیان و فرماندهان نظامی به تدریج وارد منا سباتی پنهان و منفعت محور با رهبران جریان های غالی شدند. خاندان آل فرات که در دربار عباسی توانسته بودند نفوذ کنند و در آنجا حتی به مقام وزارت برسند، در آن اوضاع پریشان دربار با غالیان هماهنگ بودند و با حمایت یکدیگر اموال فراوانی به دست آوردند (نوبختی، ۱۴۰۰، ص ۸۲). این رفتارها نه تنها نشان دهنده فاصله میان سیاست رسمی حکومت و عملکرد عملی کارگزاران آن بود بلکه گویای تبدیل غلو به بستری برای منافع اقتصادی در دل مناسبات قدرت نیز به شمار می آید. در دوره ای که خلافت عباسی از اقتدار سیاسی و انسجام ساختاری برخوردار بود، جریان های غالی به مثابه تهدیدی جدی برای نظم سیاسی - مذهبی تلقی می شدند و غالباً با سیاست های سرکوب گرانه مواجه بودند. با تضعیف تدریجی قدرت خلافت در قرون سوم و چهارم هجری، این رویکرد به تدریج دچار دگرگونی شد و برخورد ایدئولوژیک جای خود را به نوعی مدارا یا مدیریت منفعت محور داد. کاهش توان اجرایی خلافت و وابستگی آن به نیروها و شبکه های غیررسمی، امکان سرکوب مستمر و فراگیر این جریان ها را محدود ساخت.

۵. نتیجه گیری

جریان های غالی از قرن اول هجری بیشتر در بستر شیعیان شکل گرفتند و در قرون بعدی به اوج تنوع و گسترش رسیدند. در تشیع امامیه، غلو همواره به عنوان آفتی جدی شناخته شده و ائمه اطهار (ع) با شدت با آن مقابله کردند اما با این وجود، برخی جریان های غالی خود را بخشی از تشیع معرفی می کردند. جریان های غالی دارای آسیب های بسیاری برای دین و علی الخصوص تشیع بوده است که شناخت و مرزبندی با آن ها امری بسیار ضروری است. بررسی غلو از جنبه های متفاوت، نه تنها به روشن شدن پیوندهای آن با تحولات تاریخی کمک می کند، بلکه زمینه ای برای مقابله با افراط گرایی معاصر فراهم می آورد و تأکید می کند که بدون تحلیل جامع، درک کامل از آسیب های آن ممکن نیست.

در بررسی عوامل سیاسی مؤثر بر ظهور و گسترش غلو در قرون نخست هجری، نخستین عامل سرکوب هدفمند ائمه شیعه (ع) توسط خلافت های اموی و عباسی بود که با ایجاد خلأ رهبری، فضای مناسبی برای بهره برداری غالیان از نیازهای معنوی و سیاسی شیعیان فراهم آورد و جریان هایی غالی تقویت شدند. دومین عامل، بهره برداری ابزاری برخی کنشگران علوی از گفتمان غلو در شرایط بحران سیاسی بود، جایی که علویانی مانند عبدالله بن معاویه و محمد بن عبدالله (نفس زکیه) بدون پذیرش کامل مبانی غالیانه، از ظرفیت بسیج گر آن برای قیام های ضد حکومتی استفاده کردند، هرچند این رویکرد در بلندمدت به زیان تشیع اصیل تمام شد. سومین عامل، سیاست دوگانه حکومت های نوظهور همچون عباسیان در مرحله پیش از تثبیت قدرت بود که با مدارا موقت نسبت به جریان های غالی مانند هاشمیه و راوندیه، از آن ها برای تضعیف امویان بهره بردند. چهارمین عامل، افول اقتدار مرکزی خلافت عباسی از قرن سوم هجری بود که با تضعیف ساختار سیاسی، زمینه بهره برداری پنهان درباریان و

دیوانیان از منابع مالی جریان‌های غالی را فراهم آورد و پیوندهایی میان درباریان و رهبران غالی را تسهیل کرد، که این امر به گسترش بیشتر غلو انجامید.

منابع

- آشوری، داریوش، دانشنامه سیاسی. تهران: مروارید، ۱۳۸۳.
- ابن‌ابی‌الحدید، شرح نهج البلاغه. تحقیق محمدابوالفضل ابراهیم، بی‌جا، دارالکتب العربیه، ۱۳۷۸ق.
- ابن‌خلدون، ابوزید عبدالرحمان، العبر تاریخ ابن‌خلدون، ترجمه عبدالمحمد آیتی، (بی‌جا)، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۶۳.
- ابن‌درید، ابوبکر محمدبن‌الحسن، (بی‌تا) جمهرة اللغة. بیروت: دار العلم للملایین، چاپ اول.
- اصفهانی، ابوالفرج، مقاتل الطالبین (فرزندان ابو طالب). ترجمه جواد فاضل، (بی‌جا)، ۱۳۳۹.
- العزیزی، سامی، الجذور التاريخية و النفسیة للغلو والغلاة دراسه تحليلیه فی الهویه و الجذور لواقع الفرق المغالیه. قم: دلیل ما، ۱۳۸۲.
- الویری، محسن، زندگی فرهنگی و اندیشه سیاسی شیعیان از سقوط بغداد تا ظهور صفویه «۶۵۶-۹۰۷ق». تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۴.
- الهامی، داوود، سیری در تاریخ تشیع، قم، مکتب اسلام، ۱۳۷۵.
- امیری، صادق، پیرمادیان، مصطفی، چلونگر، محمدعلی، تبیین و تحلیل بوم‌شناختی جریان‌های غالی شیعه (عراق، قم، خراسان) تا قرن چهارم ه. ق. اصفهان: دانشکده ادبیات، رساله دکتری تاریخ اسلام، ۱۴۰۰.
- امینی نجفی، عبدالحسین احمد، الغدير فی الكتاب و السنه والادب. بیروت: دارالکتب العربی، چاپ سوم، ۱۳۷۸ق.
- برنجکار، رضا، آشنایی با فرق و مذاهب اسلامی. قم: طه، چاپ نوزدهم، ۱۳۹۳.
- بلک، آنتونی، تاریخ اندیشه سیاسی اسلام. ترجمه، وقار، محمدحسین، تهران: اطلاعات، چاپ چهارم، ۱۳۹۳.
- جعفریان، رسول، تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی. تهران: نشر علم، چاپ سوم، ۱۳۸۸.
- _____، حیات فکری-سیاسی امامان شیعه (ع). تهران: نشر علم، چاپ دوم، ۱۳۹۱.
- حاجی‌زاده، یدالله؛ صفری‌فروشانی، نعمت‌الله؛ بارانی، محمد رضا؛ جباری، محمدرضا، ریشه‌ها و علل پیدایش غلو در عصر ائمه (ع). فصلنامه پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، پاییز، ۱۳۹۲، شماره ۱۲.
- حسنی، هاشم‌معروف، جنبش‌های شیعی در تاریخ اسلام. ترجمه: محمد صادق عارف، مشهد، آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۹۷.
- حموی، شهاب‌الدین ابوعبدالله یاقوت‌بن‌عبدالله، معجم البلدان. بیروت: دار صادر، ط الثانية، ۱۹۹۵م.
- دینوری، ابوحنیفه احمدبن داود، اخبار الطوال. ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشر نی، چاپ چهارم، ۱۳۷۱.
- راغب اصفهانی، ابی‌القاسم‌الحسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن (بی‌جا). دفتر نشر کتاب، ۱۴۰۴.
- ززاری، احمدبن محمد، رساله‌ای غالب الززاری إلى ابن‌ابنه فی ذکر آل‌عین. قم: مرکز البحوث و تحقیقات الإسلامية. ۱۳۶۹.
- زین، محمدحسین، شیعه در تاریخ. ترجمه: محمدرضا عطایی، مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۹.
- شهرستانی، محمدبن‌عبدالکریم، الملل والنحل. جلد ۱، بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۱۵ق.
- صدوق، ابن‌بابویه محمدبن‌علی، عیون الاخبار الرضا علیه السلام. ترجمه: مستفید، علی‌اکبر غفاری، تهران: نشر صدوق، چاپ اول، ۱۳۷۲.
- _____، صفات الشیعه. ترجمه: توحیدی، امیر، تهران، زراره، ۱۳۸۰.
- _____، کمال‌الدین و تمام النعمه. تهران: دارالکتب السلامیه، ۱۳۹۵.

- صراف، حمیدرضا، جریان شناسی غلو و نقش غالیان در میراث حدیثی شیعه و روش امامان (ع) در مقابله با آنان. پایان‌نامه در دانشگاه تهران، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، ۱۳۹۱.
- صفری‌فروشانی، نعمت‌الله، غالیان کاوشی در جریان‌ها و برآیندها تا پایان سده سوم. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، چاپ سوم، ۱۳۹۱.
- طبرسی، احمد بن علی (بی تا)، الاحتجاج. ترجمه: بی نام، تهران: مرتضوی.
- طبری، محمد بن جریر، تاریخ طبری. ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر، چاپ پنجم، ۱۳۷۵.
- طقوش، محمد سهیل، دولت امویان. ترجمه: حجت‌الله جودکی، با افزوده‌هایی از رسول جعفریان، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ ششم، ۱۳۹۱.
- _____، دولت عباسیان. ترجمه: حجت‌الله جودکی با افزوده‌هایی از رسول جعفریان، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ هفتم، ۱۳۹۱.
- طوسی، محمد بن حسن، فهرست کتب الشیعه و اصولهم و اسماء المصنفین و اصحاب الاصول. قم: مکتبه المحقق الطباطبائی، چاپ یکم، ۱۴۲۰ق.
- عبدربه آندلسی، ابوعمراحمد بن محمد، العقد الفرید. تصحیح احمد امین و دیگران، قاهره: مطبعة الجنبه التألیف والترجمه و النشر، ۱۳۵۷ق.
- عراقی، عثمان بن محمد، الفرق المتفرقه بین اهل الزیغ و الزندقه. بی جا، بی نا، ۱۹۶۱م.
- علیزاده بیرجندی، زهرا، بررسی ریشه‌های فکری و علل اجتماعی — سیاسی ظهور غالیان. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی بیرجند، شماره ۴، تابستان ۱۳۸۳.
- عمید، حسن، فرهنگ عمید. تهران: امیرکبیر، چاپ یازدهم، ۱۳۷۶.
- غروی‌نابینی، تاریخ حدیث شیعه (تا قرن پنجم). قم: شیعه‌شناسی، ۱۳۸۶.
- غفار، عبدالرسول، شبهه الغلو عند الشیعه. بیروت: دارالحججه البیضاء، ط الاول، ۱۴۱۵ق.
- فرغل، یحیی هاشم حسن، عوال و اهداف نشأ علم الکلام فی الاسلام. (بی جا)، مجمع البحوث الاسلامیه، ۱۳۹۲ق.
- فیاض، علی اکبر، تاریخ اسلام. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ بیستم، ۱۳۹۴.
- فیاض، عبدالله، پیدایش و گسترش تشیع. ترجمه: خاتمی، جواد، سبزواری، ابن‌یمین، ۱۳۸۲.
- قادری، حاتم، اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران. تهران: سمت، چاپ شانزدهم، ۱۳۹۷.
- کشی، محمد بن عمر، اختیار معرفه الرجال. قم: مؤسسه آل بیت (ع) الاحیاء التراث، چاپ اول، ۱۴۰۴ق.
- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی. تصحیح و تحقیق: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق.
- گرامی، سیدهادی، نخستین مناسبات فکری تشیع، بازخوانی مفهوم غلو در اندیشه جریان‌های متقدم امامی. تهران: دانشگاه امام صادق، ۱۳۹۱.
- لاپیدوس، آیرام، تاریخ جوامع اسلامی. تهران: ترجمه: علی بختیاری‌زاده، انتشارات اطلاعات، چاپ سوم، ۱۳۹۴.
- لوئیس، برنارد، بنیادهای کیش اسماعیلیان، ترجمه: ابوالقاسم سری، تهران: مؤسسه انتشارات ویسمن، ۱۳۷۰.
- محمدجعفری، سیدحسین، تشیع در مسیر تاریخ، تحلیل و بررسی علل پیدایش تشیع و سیر تکوینی آن در اسلام. ترجمه: سیدمحمدتقی آیت‌اللهی، تهران: نشر فرهنگ اسلامی، چاپ هجدهم، ۱۳۹۲.
- مدرسی طباطبائی، سیدحسین، مکتب در فرایند تکامل، نظری بر تطور مبانی فکری تشیع در سه قرن نخستین. ترجمه: هاشم ایزدپناه، تهران: انتشارات کویر، چاپ پانزدهم، ۱۳۸۶.

- مرعشی، شهاب‌الدین؛ ابن طباطبا علوی اصفهانی، ابراهیم بن ناصر، مهاجران آل ابوطالب (ترجمه). ترجمه: محمدرضا عطایی، مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۲.
- مغنیه، محمد جواد، الشیعه و الحاکمون. بیروت: دارالجواد، ۱۴۲۶م.
- ناس، جان‌بایر، تاریخ جامع ادیان. ترجمه: حکمت، علی اصغر؛ تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ بیستم، ۱۳۹۰.
- نوبختی، حسن بن موسی، فرق الشیعه. ترجمه: محمد جواد مشکور، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۴۰۰.
- هالم، هایتس، تشیع. مترجم محمدتقی اکبری، قم: نشر ادیان، چاپ دوم، ۱۳۸۹.
- هالم، هایتس، غنوصیان در اسلام، شیعیان غالی و علویان. مترجم احسان موسوی خلخالی، تهران: حکمت، ۱۳۹۳.
- McClelland, J. S. (1996). *A History of Western Political Thought*. New York: Routledge.

References

- ‘Abd Rabbuh al-Andalusī, A. (1938). *al-‘Iqd al-Farīd [The Unique Necklace]*, edited by A. Amīn et al., Cairo: Maṭba‘at al-Lajnat al-Ta’līf wa al-Tarjama wa al-Nashr. **(In Arabic)**
- al-‘Azīzī, S. (2003). *al-Judhūr al-Tārīkhiyya wa al-Nafsiyya lil-Ghuluww wa al-Ghullāt: Dirāsa Tahliiliyya fī al-Huwwiyya wa al-Judhūr li-Wāqi‘ al-Firaq al-Mughāliyya* [The Historical and Psychological Roots of Ghuluww and the Ghullāt: An Analytical Study on the Identity and Roots of Extremist Sects], Qom: Dalīl-e Mā. **(In Arabic)**
- al-Dīnawari, A. (1992). *Akhbār al-Ṭiwāl [The Long Histories]*. translated by M. Mahdavi Damghani, 4th ed., Tehran: Ney Publications. **(In Persian)**
- al-Ḥamawī, Y. (1995). *Mu‘jam al-Buldān [The Dictionary of Countries]*. 2nd ed., Beirut: Dār Ṣādir. **(In Arabic)**
- al-Ḥasanī, H. M. (2000). *Janbesh-hā-ye Shī‘ī dar Tārīkh-e Eslām [Shi‘i Movements in Islamic History]*. translated by M. Ṣ. Āref, Mashhad: Astan Quds Razavi, Islamic Research Foundation. **(In Persian)**
- al-Kashshī, M. (1983). *Ikhtiyār Ma‘rifat al-Rijāl [Selection of Biographical Knowledge]*. 1st ed., Qom: Āl-e Bayt (AS) Institute for the Revival of Heritage. **(In Arabic)**
- al-Kulaynī, M. (1986). *al-Kāfī [The Sufficient Book]*. edited by ‘A. A. Ghaffārī and M. Ākhūndī, Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya. **(In Arabic)**
- al-Mar‘ashī, S. H. & Ibn Ṭabāṭabā al-‘Alawī al-Isfahānī, I. N. (1372 SH/1993). *Mohājerān-e Āl-e Abū Ṭālib [The Emigrants of the Progeny of Abu Talib]*. translated by M. R. Ataei, Mashhad: Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi. **(In Persian)**
- al-Nawbakhtī, Ḥ. M. (1400 SH/2021). *Firaq al-Shī‘a [The Sects of the Shi‘a]*. translated by M. J. Mashkour, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. **(In Persian)**
- al-Ṣadūq, M. (1976). *Kamāl al-Dīn wa Tamm al-Ni‘mah [Perfection of Faith and Completion of Blessing]*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya. **(In Arabic)**
- al-Ṣadūq, M. (1993). *‘Uyūn Akhbār al-Riḍā (AS) [The Compendium of Reports on Imām al-Riḍā]*. translated by H. R. Mustafid and ‘A. A. Ghaffārī, 1st ed., Tehran: Nashr-e Ṣadūq. **(In Persian)**
- al-Ṣadūq, M. (2001). *Ṣifat al-Shī‘a [The Characteristics of the Shi‘a]*. translated by A. Tawhīdī, Tehran: Zurārah. **(In Persian)**
- al-Shahrastānī, M. (1994). *al-Milal wa al-Niḥal [Sects and Creeds]*. vol. 1, Beirut: Dār al-Ma‘rifah. **(In Arabic)**
- al-Ṭabarī, M. (1996). *Tārīkh-e Ṭabarī (Tārīkh al-Umam wa al-Mulūk) [The History of al-Ṭabarī]*. translated by A. Pāyandeh, 5th ed., Tehran: Asāṭir. **(In Persian)**
- al-Ṭabrisī, A. (n.d.). *al-Ihtijāj [The Polemical Discourses]*. translated by Anonymous, Tehran: Murtaḍavī. **(In Persian)**
- al-Ṭūsī, M. (1999). *Fihrist Kutub al-Shī‘a wa Uṣūluhum wa Asmā’ al-Muṣannifīn wa Aṣhāb al-Uṣūl [Catalogue of Shi‘i Books and Principles, and the Names of Authors and Holders of Principles]*. 1st ed., Qom: Maktabat al-Muḥaqqiq al-Ṭabāṭabā’ī. **(In Arabic)**
- al-Wīrī, M. (2005). *Zendegi-ye Farhangi va Andishe-ye Siyasi-ye Shi‘ian az Suqut-e Baghdad ta Zuhur-e Safaviye (656-907 AH) [The Cultural Life and Political Thought of the Shi‘a from the Fall*

- of Baghdad to the Rise of the Safavids (1258–1501 AD)]. Tehran: Imam Sadiq University Press. **(In Persian)**
- al-Zurārī, A. (1990). *Risālat Abī Ghālib al-Zurārī ilā Ibn Ibnih fī Dhikr Āl A'yan* [The Treatise of Abū Ghālib al-Zurārī to His Grandson Concerning the Family of A'yan]. Qom: Center for Islamic Researches and Studies. **(In Arabic)**
- 'Irāqī, 'U. (1961). *al-Firaq al-Mutaferriqa bayna Ahl al-Zaygh wa al-Zandaqa* [The Divergent Sects between the People of Deviation and Heresy]. n.p.: n.pub. **(In Arabic)**
- Alizadeh Birjandi, Z. (2004). *Barresi-ye Rīshe-hā-ye Fekrī va 'Alal-e Ijtemā'i-Siyāsī-ye Zohūr-e Ghālīān* [A Study of the Intellectual Roots and Socio-Political Causes of the Emergence of the Ghullāt]. Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Birjand, no. 4, Summer. **(In Persian)**
- Amid, H. (1997). *Farhang-e Amid* [Amid Dictionary]. 11th ed., Tehran: Amirkabir. **(In Persian)**
- Amīnī Najafī, 'A. (1967). *al-Ghadīr fī al-Kitāb wa al-Sunna wa al-Adab* [Al-Ghadir in the Qur'an, Sunnah, and Literature]. 3rd ed., Beirut: Dār al-Kutāb al-'Arabī. **(In Arabic)**
- Amīrī, S., Pirmurādiyān, M., & Chelongar, M. A. (2021). *Tabyīn va Tahlīl-e Būm-shenākhti-ye Jaryānhā-ye Ghālī-ye Shī'a (Irāq, Qom, Khorāsān) tā Qarn-e Chahārom-e Hijrī* [An Ecological Explanation and Analysis of Ghālī Shi'i Movements (Iraq, Qom, Khorasan) up to the 4th Century AH]. Doctoral Dissertation in Islamic History, University of Isfahan, Faculty of Literature and Humanities. **(In Persian)**
- Ashuri, D. (2004). *Dānishnāmeḥ-ye Siyāsī* [Political Encyclopedia]. Tehran: Marvarid Publications. **(In Persian)**
- Berīnjār, R. (2014). *Āshnāyī bā Feraq va Madhāheb-e Eslāmī* [Introduction to Islamic Sects and Schools of Thought]. 19th ed., Qom: Tāhā. **(In Persian)**
- Black, A. (2014). *Tārīkh-e Andisheh-ye Siyāsī-ye Eslām* [A History of Islamic Political Thought: From the Prophet to the Present]. translated by M. H. Vaghār, 4th ed., Tehran: Ettelaat Publications. **(In Persian)**
- Farghal, Y. H. H. (1972). *Awāmil wa Ahdāf Nash'at 'Ilm al-Kalām fī al-Islām* [Factors and Objectives of the Emergence of Scholastic Theology in Islam]. n.p.: Majma' al-Buḥūth al-Islāmiyya. **(In Arabic)**
- Fayyaz, A. (2003). *Peydāyesh va Gostaresh-e Tashayyu'* [The Emergence and Spread of Shi'ism]. translated by J. Khātāmī, Sabzevar: Ibn-e Yamīn. **(In Persian)**
- Fayyaz, A. A. (2015). *Tārīkh-e Eslām* [History of Islam]. 20th ed., Tehran: University of Tehran Press. **(In Persian)**
- Gerami, S. H. (2012). *Nakhostin Munāsebāt-e Fekrī-ye Tashayyu': Bāzkhwānī-ye Maḥmūd-e Ghuluww dar Andisheh-ye Jaryān-hā-ye Motaqaddem-e Imāmī* [Early Intellectual Relations of Shi'ism: A Re-reading of the Concept of Ghuluww in the Thought of Early Imami Currents]. Tehran: Imam Sadiq University Press. **(In Persian)**
- Ghaffar, A. (1994). *Shubhat al-Ghuluw 'inda al-Shī'a* [The Suspicion of Ghuluww among the Shi'a]. 1st ed., Beirut: Dār al-Ḥujja al-Bayḍā'. **(In Arabic)**
- Ghaderi, H. (2018). *Andisheh-hā-ye Siyāsī dar Eslām va Īrān* [Political Thought in Islam and Iran]. 16th ed., Tehran: SAMT. **(In Persian)**
- Gharavi Na'ini, S. M. (2007). *Tārīkh-e Ḥadīth-e Shī'ah (tā Qarn-e Panjom)* [History of Shi'i Hadith (up to the 5th Century)]. Qom: Shī'ah-shenāsī. **(In Persian)**
- Ḥājizādeh, Y., Šafarī Forūshānī, N., Bārānī, M. R., & Jabbārī, M. R. (2013). *Rīsh-hā va 'Alal-e Peydāyesh-e Ghuluww dar 'Aṣr-e A'immaḥ (AS)* [Roots and Causes of the Emergence of Ghuluww in the Era of the Imams (AS)]. Research Journal of Islamic Culture and Civilization, Autumn, no. 12. **(In Persian)**
- Halm, H. (1389 SH/2010). *Tashayyu'* [Shi'ism]. translated by M. T. Akbari, 2nd ed., Qom: Nashr-e Adyan. **(In Persian)**
- Halm, H. (1393 SH/2014). *Ghnūsiyān dar Eslām: Shī'iyān-e Ghālī va 'Alaviyyān* [The Gnostics in Islam: Shi'ite Extremists and Alawites / Die islamische Gnosis: Die Extreme Schia und die Alawiten]. translated by E. Mousavi Khalkhali, Tehran: Hekmat Publications. **(In Persian)**
- Ibn Abī al-Ḥadīd, 'I. (1959). *Sharḥ Nahj al-Balāgha* [Commentary on the Path of Eloquence]. edited by Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, n.p.: Dār al-Kutub al-'Arabiyya. **(In Arabic)**

- Ibn Durayd, A. (n.d.). *Jamharat al-Lugha [The Compendium of Language]*. 1st ed., Beirut: Dār al-ʿIlm lil-Malāyīn. **(In Arabic)**
- Ibn Khaldūn, A. (1984). *al-ʿIbar: Tārīkh Ibn Khaldūn [The History of Ibn Khaldūn]*. translated by ʿAbd al-Muḥammad Āyatī, 1st ed., n.p.: Institute for Humanities and Cultural Studies. **(In Persian)**
- Ilhāmī, D. (1996). *Seyri dar Tārīkh-e Tashayyuʿ [A Survey of the History of Shiʿism]*. Qom: Maktab-e Islām. **(In Persian)**
- Iṣfahānī, A. (1960). *Maqātil al-Tālibiyyīn [The Martyrdoms of the Descendants of Abū Ṭālib]*. translated by J. Fāḍil, n.p. **(In Persian)**
- Jaʿfariyān, R. (2009). *Tārīkh-e Tashayyuʿ dar Īrān az Āghāz tā Ṭulūʿ-e Dowlat-e Ṣafavī [The History of Shiʿism in Iran from the Beginning to the Rise of the Safavid State]*. 3rd ed., Tehran: Nashr-e Elm. **(In Persian)**
- _____. (2012). *Ḥayāt-e Fikrī-Siyāsī-ye Imāmān-e Shīʿa (AS) [The Intellectual and Political Life of the Shiʿi Imams]*. 2nd ed., Tehran: Nashr-e Elm. **(In Persian)**
- Lapidus, I. (2015). *Tārīkh-e Jawāmeʿ-ye Eslāmī [A History of Islamic Societies]*. translated by ʿA. Bakhtiyārī-zādeh, 3rd ed., Tehran: Ettelaat Publications. **(In Persian)**
- Lewis, B. (1991). *Bunyādhā-ye Kīsh-e Esmāʿīliyyān [The Origins of Ismaʿilism]*. translated by A. Sarī, Tehran: Visman. **(In Persian)**
- McClelland, J. S. (1996). *A Hisotry of Western Political Thought*. New York: Routledge.
- Modarressi Ṭabāṭabāʾī, S. Ḥ, (1386 SH/2007). *Maktab dar Farāyand-e Takāmol: Naẓarī bar Taṭavvor-e Mabānī-ye Fekrī-ye Tashayyuʿ dar Seh Qarn-e Nokhostūn [Crisis and Consolidation in the Formative Period of Shiʿite Islam: A Study of the Development of the Thought of the Imāmīyah Shiʿa in the First Three Centuries]*. translated by H. Izadpanah, 15th ed., Tehran: Kavir Publications. **(In Persian)**
- Muḥammad Jaʿfarī, S. Ḥ, (1392 SH/2013). *Tashayyuʿ dar Masīr-e Tārīkh: Taḥlīl va Barrasī-ye ʿElal-e Peydāyesh-e Tashayyuʿ va Sayr-e Takvīnī-ye Ān dar Eslām [The Origins and Early Development of Shiʿa Islam]*. translated by S. M. T. Ayatollahi, 18th ed., Tehran: Islamic Culture Publishing Office. **(In Persian)**
- Mughniyya, M. J, (1426 AH/2005). *al-Shīʿa wa al-Ḥākimūn [The Shiʿa and the Rulers]*. Beirut: Dar al-Jawad. **(In Arabic)**
- Noss, J. B, (1390 SH/2011). *Tārīkh-e Jāmeʿ-ye Adyān [Man's Religions]*. translated by A. A. Hekmat, 20th ed., Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. **(In Persian)**
- Rāghib al-Iṣfahānī, A. (1984). *al-Mufradāt fī Gharīb al-Qurʾān [The Vocabulary of the Qurʾan]*. n.p.: Daftar-e Nashr al-Kitāb. **(In Arabic)**
- Ṣafarī Forūshānī, N. (2012). *Ghullāt: Kāvūshī dar Jaryān-hā va Barāʿand-hā tā Pāyān-e Sad-e Sevvom [The Ghullāt: An Investigation into Currents and Outcomes up to the End of the Third Century]*. 3rd ed., Mashhad: Islamic Research Foundation. **(In Persian)**
- Ṣarrāf, H. R. (2012). *Jaryān-shenāsī-ye Ghuluww va Naqsh-e Ghullāt dar Mīrāth-e Ḥadīthī-ye Shīʿa va Ravosh-e Imāmān (AS) dar Muqābeleh bā Ānān [The Flow-Analysis of Ghuluww and the Role of Ghullāt in Shiʿi Hadīth Heritage and the Imams' Method in Confronting Them]*. Master's Thesis, University of Tehran, Faculty of Theology and Islamic Studies. **(In Persian)**
- Taqoush, M. S. (2012). *Dawlat-e ʿAbbāsīyān [The Abbasid State]*. translated by Ḥ. Jūdāki, with supplements by R. Jaʿfariyān, 7th ed., Qom: Research Institute of Hawzah and University. **(In Persian)**
- _____. (2012). *Dawlat-e Umaviyān [The Umayyad State]*. translated by Ḥ. Jūdāki, with supplements by R. Jaʿfariyān, 6th ed., Qom: Research Institute of Hawzah and University. **(In Persian)**
- Zayn, M. H. (2010). *Shīʿah dar Tārīkh [Shiʿism in History]*. translated by M. R. Aṭāʾī, Mashhad: Astan Quds Razavi, Islamic Research Foundation. **(In Persian)**